

*Тетяна Євсєєва (Київ)***ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ, ПОБУТ І СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ
ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА. 1920–1930-і рр.**

Процеси модернізації суспільних відносин у країнах Європи в ХХ ст. супроводжувалися уніфікацією культури та освіти й переростанням культурних явищ у площину політичних принципів. Тобто, створенням держав-націй та виникненням політичного принципу націоналізму. Перед цією проблемою постала і постімперська Росія у її радянському варіанті. Капіталістична модернізація залишила у спадщину радянській владі крім незавершених національно-демократичних та церковних реформ централізовану Російську православну церкву (далі – РПЦ), яку, користуючись термінологією Е.Гелнера, можна назвати тіньовою державою¹, та єдиний православний простір. Останній не тільки активно диференціювався за національно-релігійною ознакою (розколи в лоні РПЦ). Одночасно він був правовим полем, у якому відбувалося взаємне зіткнення православних та неправославних національних ідентичностей. За умови подальшого демократичного розвитку православна імперія була приречена на розпад. Адже провал спроби сформувати в Росії єдину політичну націю на православній основі та бурхливий початок інституційних розколів в лоні РПЦ свідчив і про «можливість кореляції церковної політики з вузько національними інтересами та утворення автокефальних Помісних церков на базі національних держав»². Досвід опору вищого церковного управління РПЦ церковному усамо-стійненню українців, апробований в період 1917-го – початку 1920-го рр., попри його успішність для Московського патріархату, був у даному сенсі досить переконливим. А це, своєю чергою, прискорило б утворення та зміцнення на постімперському просторі держав-націй.

Такого варіанту розвитку подій не могли допустити ні білогвардійці, ні більшовики. Але тактичні підходи до вирішення проблеми збереження імперії, зокрема України в її складі, різнилися. Біла гвардія відновлювала дореволюційний губернський поділ держави, спираючись на військову силу та підтримку ієрархії і частини духовенства РПЦ, та принагідно наказуючи за «соблазн українством»³. Їм не поталанило. Більшовики виявилися більш успішними. Вони могли використовувати «особливості створеного Леніним радянського політичного устрою, які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік»⁴. Крім цього повністю використали екстремістські вимоги рад зразка 1917 р. – негайну експропріацію приватної власності поміщиків і буржуазії (з одночасною ліквідацією не тільки інститутів попередньої влади, а й знищенням суспільних класів)⁵.

Одним із приречених більшовиками на знищення інститутів постімперської Росії була Російська православна церква та її духовний стан. Причин несумісності комунізму та православ'я в межах однієї країни було, на нашу думку,

кілька: сформовані капіталістичною модернізацією різні погляди на приватну власність; умови та оплату праці; цінність життя й гідності людської особистості та переплетення національного й церковного відродження, зокрема тенденція відродження автокефальної Помісної церкви в незалежній державі українців. Проаналізуємо їх детальніше. Передвоєнна соціальна доктрина РПЦ привнесла в суспільство запозичені у католиків ідеї про обов'язкове збереження приватної власності на землю, а також на рухому та нерухому власність як форму суспільної винагороди індивіда за працю; взаємну повагу працівників та роботодавців (працівник добросовісно та якісно виконує свою роботу, а працедавець поважає людську гідність останнього, не обтяжує роботою, що не відповідає статі чи віку). Особливу увагу церква приділяла питанню справедливої оплати праці: остання вважалася обов'язком працедавця. А позбавлення працівника заслуженої оплати означало в очах церкви та суспільства вчинення злочину, що волає до неба про помсту [так само, як і невинна кров Авеля. – Авт.]⁶. Крім того, в церковних та світських колах активно дискутувалися принципи відокремлення Церкви від держави, створення умов для свободи вибору дії та взаємної відповідальності в суспільстві. Для росіян реалізація цих ідей означала створення проміжної ланки між державою та суспільством і демократизацію державного устрою. А для неросійських народів – особливо православних – перспективи утворення національних держав і Помісних церков.

Названі чинники, всі разом та кожен окремо, за умови перенесення у політичну практику, робили неможливим збереження імперії чи створення в її межах держави-комуні та встановлення диктатури комуністичної партії. Цей висновок неспростовно підтвердили розгорнуті резолюції з'їздів духовенства й мирян, що прокотилися українськими єпархіями навесні – влітку 1917 р.. Поряд із вимогами встановлення восьмигодинного робочого дня; унормування заробітної платні; встановлення пільгових категорій працівників; охорони дитячої і жіночої праці та іншими економічними інтересами, підсумкові документи єпархіальних з'їздів містили вимоги «визнання національних особливостей та права України на її рідну мову, побут та культуру в шкільному, церковному та громадському житті»⁷.

Тому більшовики запропонували власну концепцію консолідації спільноти, на основі якої за певних умов можна було ідеологічно забезпечити збереження імперії на неправославній основі. Звична за імперських часів концепція здійснення Третього Риму через злиття Вселенських церков Сходу й Заходу в лоні РПЦ була непомітно підмінена гаслом становлення Третього інтернаціоналу через експорт світової революції. Декрет про відокремлення церкви від держави й школи від церкви (22 січня 1919 р.)⁸ став базовим документом, який вивів усі конфесійні інституції за межі правового поля держави. В державі-комуні, що будувалася на принципах ліквідації приватної власності, довільно встановленої державою оплати примусової праці та всеохоплюючому терорі місця для церкви й духовництва не могло бути. У березні 1919 р. конституція УСРР закріпила, як

стратегічне, положення про «припинення можливості використання релігії й церкви в інтересах залишення класового строю»⁹. Дію цих норм забезпечувала ціла низка нормативних актів, інструкцій та циркулярів різних відомств державного управління, контроль за дотриманням яких покладался на адміністративну гілку місцевої виконавчої влади.

Але до ліквідації повстанського руху планомірний наступ на церкву в Україні був неможливий. Тому поки фронти рухалися, обходилися порівняно дрібними грабунками церковного начиння, розбоями та конфіскацією продовольчих запасів у монастирях. Учасник повстанського руху в Холодному Яру Ю.Городянин-Лісовський так згадував наслідки добового перебування червоноармійської бригади «внутрішньої служби» в Мотронинському монастирі на Чигиринщині: «“товаріщі”, оглядаючи церкви, до яких хотіли поставити коней, забрали з престолів золоті й срібні речі для богослужінь та згвалтували деяких черниць, у тому числі й стареньку, подібну до мавпи карличку, що мала всі шанси померти дівцею»¹⁰. Архіви також зберегли детальні звіти про характер та обсяги збитків у інших обителях. Типовий приклад – перебування більшовиків у Святогірській Успенській пустині (Харківська єпархія) з грудня 1918 по 1 червня 1919 рр. За браком місця описувати блюзнірства та насильство червоноармійців над ченцями не будемо, наведемо тільки звіт про матеріальні втрати. «Монастир зазнав загальних збитків на суму – 395 835 р. 46 коп. Забрано: господарський інвентар, транспортні засоби, постільну білизну, ковдри, матраци, різноманітний кухонний та столовий посуд, рогату худобу, коней, меблі, вино, продовольство, фураж, канцелярське приладдя, інструменти, обладнання та вироби столярної і бондарної майстерень, монастирську скарбницю, церковне облачення, а також особисті речі ченців: чоботи, натільну білизну, одяг, особисті заощадження. З ризниці на поточний момент забрано: один архимандричий хрест, з іншого зірвали золотий ланцюг вартістю 3 000 руб.; шість наперсних хрестів – по 1 000 руб. (6 000 руб.); один ієрейський хрест – 400 руб.; зрізано каміння з митри – на 3 000 руб. (за довоєнним курсом)»¹¹. Отже, попри військові дії ідея масштабного грабунку монастиря (конфіскація всіх церковних цінностей: окладів з дорогоцінних металів та коштовного каміння з ікон, богослужбових речей з дорогоцінних металів, інкрустованих коштовним камінням тощо) – нікому не спадала на думку. Більше того, заможні парафіяни, особливо у містах, віддавала на час війни на зберігання до храмів сімейні ікони в окладах з дорогоцінних металів та деякі коштовності. Вони там перебували до кінця громадянської війни¹², а під час проведення кампанії з вилучення церковних цінностей люди почали рятувати своє майно від конфіскації. Точних відомостей про кількість приватних коштовностей, що їх зберігали в храмах, поки що не віднайдено, але наважимося стверджувати, що вона була досить суттєвою. Адже НКВС, запроваджуючи чергову нову редакцію типового договору з релігійними громадами – двадцятками, – мусив офіційно

висунути вимогу (циркуляр № 390 від 5.10.1923 р.) «не допускати зберігання в храмах будь-яких предметів, що є приватною власністю»¹³.

Політика більшовиків на окупованій Україні спонукала частину священиків морально підтримати повстанський рух. Точні масштаби та форми цієї підтримки ще чекають свого дослідника, але на прикладі бойової організації Холодного Яру можна сказати, що козацькі монастирі-фортеці, укріплені за гетьманських часів, та церковні дзвіниці були складовою частиною оборонного комплексу сіл. «Дієві та резервні сотні збиралися за церковними дзвонами: два удари підряд – дієва, три – обидві разом. Вартовий, почувши дзвін у сусідньому селі, передавав вістку для своїх далі. Безперервний тривожний дзвін лунав лише під час великої небезпеки, або загального повстання. [...] За Медведівкою, на острові серед Тясмина – Медведівський монастир; вище – укріплений Онуфріївський монастир на кручах над Тясмином; у Черкаському бору – Мошенський монастир, теж фортеця...»¹⁴. Були випадки освячення повстанських прапорів та зброї на православні свята¹⁵.

Після перемоги над українським повстанським рухом більшовики почали планомірну ліквідацію церкви як соціальної інституції і фізичне винищення духовенства. Інструментом для цього обрали терор. Перший – плановий розстрільний – етап терору протривав порівняно недовго. Другий – економічний та політичний – майже до початку Другої світової війни. Духовенству всіх ступенів ієрархічної гідності та конфесій дуже швидко довелося вибирати спосіб адаптації до політичних реалій: між маргінальним животінням і мученицькою смертю за віру та зреченням духовного сану й набуттям у такий спосіб членства «у великій трудовій сім'ї радянських республік». На жаль, за браком джерел детально реконструювати повсякденне життя, побут та соціальну адаптацію духовенства досить складно. Тому в даній статті спробуємо подати загальну схему становища православного духовенства у 1920–1930-х рр.

Найперше, що зробила влада для опанування ситуації на місцях – силами ліквідаційних комісій розгорнула в губерніях кампанію з обліку духівництва всіх релігійних конфесій та збрала дані про кількість церков, монастирів, духовенства в Україні на 1914 р. з обрахунком на їхнє утримання. Але, з огляду на відсутність організованого адміністративного апарату та відповідних кадрів, організація процесу фактично покладалася на саме духовенство. Для осіб, які могли не виявити бажання стати на облік до радянських інстанцій, запровадили норми адміністративної відповідальності: «штраф розміром до 100 руб. золотом або арешт та примусові роботи терміном до трьох місяців»¹⁶. Проте за рік роботи точних статистичних даних так і не встановили. Простіше було з віднайденням потрібних відомостей за 1914 р. Наприклад, статистичну інформацію стосовно РПЦ просто взяли з архіву канцелярії Київського митрополита. За цими даними загальна кількість церков становила – 9 071; чисельність духовенства в них: священиків – 10 565, дияконів – 1 832, псаломщиків – 10 793. Річне грошове утримання священика становило – 300 рублів, диякона – 150 руб., псаломщика –

100 руб. Загальне річне утримання з державної скарбниці становило: 3 159 500 руб. – на священиків, 274 550 руб. – на дияконів, 1 079 300 руб. на псаломщиків. «Тарілочний збір» (за треби) – розраховували в 600 руб. у рік на причет (вважалося, що кількість причетів та священиків збігалися) – загальна сума збору складала 6 319 000 руб. на рік. Прибуток від викладання Закону Божого вираховували із суми 90 руб. на рік за кожен шкільний комплект (один на священика) – загалом: 950 850 руб. У документі зазначалося, що до названих сум не внесено інших «добровільних зборів» і податків натурою – зібрання з молитвою, панахиди тощо. Крім цього, на кожного священика припадало 39 десятин землі на причет (відповідно до кількості священиків). Загальна кількість притчової землі становила 308 111 десятин¹⁷. Як видно з документу, священики мали певний рівень життя і можливість навчати дітей у духовних навчальних закладах.

Заборона на професію

З урахуванням названих сум визначили і стратегію планомірної ліквідації духовного стану. Почали з суттєвого обмеження свободи виконання душпастирських обов'язків. Кримінальний кодекс УСРР, затверджений ВУЦК 23 серпня 1922 р., статтею 123¹, визначив покарання «штрафом у 500 руб. золотом або примусовими роботами чи позбавленням волі на один рік за здійснення служителами культів усіх віровизнань релігійних обрядів (хрещення, обрізання, похорону, вінчання, зняття церковного благословення, або інших, рівнозначних їм) до моменту реєстрації відповідних актів цивільного стану (народження, смерті, шлюбу, розлучення). Таким чином, окрім суттєвого зниження прибутків священиків, держава витісняла з життя своїх громадян духовні традиції сотень поколінь предків і отримувала вільну нішу для вкорінення комуністичної культури в побуті. «Нову виробничу культуру» на українських підприємствах та в установах почали формувати на основі наступної статті КК УСРР. Стаття 124 передбачала покарання примусовими роботами до трьох місяців чи штрафом до 300 руб. золотом за здійснення в державних установах релігійних обрядів або розміщення в названих приміщеннях будь-яких релігійних зображень¹⁸.

Земельне питання та кооперація

Крім суто фахової, дискримінацію духовенства закріпили в законодавчому порядку й у сферах економічної, політичної та суспільної діяльності. Згідно з законом Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р. «усі монастирські та церковні землі були передані у користування всього українського трудового народу без будь-якого викупу»¹⁹. Щоб якимось забезпечити родини, священики мусили звертатися до місцевих органів влади з проханням про наділення землею. Але «Інструкцією про комітети незаможних селян», розробленою НКВС УСРР і схваленою в квітні 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У, а також постановою ВУЦВК від 10 квітня 1921 р. «Про комітети незаможних селян» і відповідним циркуляром НКВС УСРР (жовтень 1921 р.) ченців, священиків,

дияконів, псаломщиків і «взагалі духовних осіб усіх церков і релігійних культів» позбавили права вступати до комнезамів, користуватися землею на території України, за винятком випадків, коли вони до цього мали власну землю в кількості, що не перевищувала споживчі трудові норми, і обробляли власною працею. Отримати наділ священик міг лише у випадку зречення сану та «відмови від паразитуючого життя, експлуатації релігійних забобонів і приписки до трудового населення даного села»²⁰.

Очевидно, на місцях цю постанову спочатку виконували не досить ретельно і духовенство могло іноді отримати певні засоби до існування. Про це свідчать судові справи про наділення священиків земельними ділянками, які розглядав Верховний трибунал при ВУЦВК. Наприклад, справа священика Колосовського з Кременчуцької губернії. За отримання земельного наділу Верховний трибунал наклав на нього «стягнення продподатку в п'ятикратному обсязі. У випадку недостатчі майна у Колосовського, решту натурального штрафу [постановив – Авт.] примусово стягнути з найзаможнішої частини населення»²¹. Одночасно до кримінальної відповідальності трибунал притягнув «відповідальних посадових осіб волземвідділу, повітземвідділу та губземвідділу за протизаконну передачу землі служителів релігійного культу. А також – посадових осіб сільської громади за те, що дозволили обговорення та постанову про таку передачу, а також головуючого і секретаря зборів, які обговорювали та винесли цю протизаконну постанову»²².

Щоб покласти край наділенню землею священиків та членів їхніх родин, Наркомюст циркуляром № 2980 від 30 грудня 1921 р. категорично заборонив наділяти землею представників різних релігійних культів²³. Зі свого боку губвиконкоми, наприклад, Київський, постійно нагадували усім місцевим органам радвлади, що «ченці, священики, диякони, псаломщики, ксьондзи, пастори, рабини, мули, мамани та інші представники духівництва всіх культів, що живуть на нетрудові прибутки, годуються за рахунок коштів, які здобули експлуатацією релігійних забобонів, – є суспільними паразитами й позбавлені права користуватися колишніми церковними та монастирськими землями»²⁴. А губземвідділ 14 жовтня 1922 р. циркуляром № 3867 зобов'язав повітові земвідділи «точно виконувати розпорядження центральної влади та слідкувати, щоб жоден зі служителів культів чи членів їхніх родин, які не належать до місцевого землеробського населення не користувалися польовими, присадибними чи іншими землями сільськогосподарського призначення. Будь-яке порушення даного наказу розглядатиметься як протидія політиці радвлади та потягне за собою притягнення до відповідальності не тільки осіб, що незаконно отримали землю, але й посадових осіб, з вини яких припустилися недогляду»²⁵.

Дещо пізніше більшовики запропонували умови, на яких духівництво все ж могло здійснювати власноручний обробіток землі. Чергова інструкція НКЮ та НКВС від 19 червня 1923 р. дозволила «служителям культів» і членам їхніх родин отримати наділ або користуватися землею, що фактично була в їхньому

володінні, на загальних підставах»²⁶. За таких обставин матеріальна скрута родини сільських священиків посилилася.

Вкрай складне матеріальне становище духівництва у 1921–1922 рр. погіршилося після прийняття циркуляру НКЮ, Наркомзему, Головкооперкому УСРР від 31 липня 1922 р., яким священнослужителів та ченців позбавили активного й пасивного виборчого права при створенні сільськогосподарських, кустарних, споживчих та інших кооперативних об'єднань і трудових артілей²⁷. Очевидно, спочатку духовенство намагалося активно впливати на власну долю та відстоювати свої права на зборах місцевих громад, присвячених вирішенню «советских вопросов». НКВС 6 лютого 1923 р. довів до відома всіх повітових відділів управління циркуляр № 504, у якому вимагав від представників радвлади слідкувати, щоб «духовні особи у своїй діяльності не поширювали свого впливу на політичну сторону життя села. [...] Не допускалися на збори та засідання навіть як пасивні учасники. За винятком випадків, коли присутня духовна особа повинна давати пояснення з питання, що обговорюється на даному засіданні. В такому випадку представник церкви з'являється за викликом органу влади»²⁸.

Державна служба

Бажаючих зберегти сан та все ж стати інтегральною частиною пореволюційного суспільства, чи бодай дещо покращити матеріальне становище на державній службі теж чекало розчарування. 26 березня 1921 р. спеціальним декретом ВУЦВК заборонив надавати роботу духовним особам в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, в робітничо-селянській інспекції, волосних виконкомів сільських рад та їхніх органах, а також у сфері народної освіти. На Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції в січні 1922 р. І.Сухоплюєв наголосив: «Жоден представник духовенства не може бути прийнятим на радянську службу в жодній установі чи підприємстві ні у сільській місцевості, ні у містах, ні по Нар[одному] Ком[ісаріаті] Юстиції, ні по Нар[одному] Ком[ісаріаті] Внутр[ішніх] справ, ні по Наркомзему, ні по Наркомпроду, ні по Наркомінспекції, ні по Наркомосвіті»²⁹. До Кодексу законів про народну освіту внесли спеціальну статтю, якою заборонили «особам, що знаходилися в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу викладати загальноосвітні та спеціальні предмети в усіх навчально-виховних установах»³⁰. З 1922 року священиків під різними приводами почали виганяти з місцевих Просвіт³¹. Одночасно з правом викладання, духовенство та члени їхніх родин поступово втрачали право на здобуття світської освіти. В 1920-х рр. сільський абітурієнт мусив мати посвідку члена комнезаму, щоб вступити до радянського вишу. Голова комнезаму міг вирішити проблему на власний розсуд: видати або не видати потрібний документ. Тобто, примарний шанс отримати вищу освіту, а потім працювати за фахом (і стати повноправним членом суспільства) у дітей духовенства все ж був. У 1930-их рр. їх зовсім позбавили права на навчання,

мотивуючи відмову «зв'язками з класово чужими елементами» та вимагаючи зрікатися своїх батьків³².

Житло

Одночасно зі створенням умов економічної та соціальної ізоляції радвлада вжила заходів до позбавлення священничих родин помешкань. Статтею 32 IV розділу інструкції НКЮ про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави крім майна церков, релігійних громад і віросповідних відомств, землі, угідь і т. п. володінь націоналізованими та відчуженими було оголошено і будинки³³. Місцева влада отримала право здавати житлові приміщення в оренду священикам, дияконам, псаломщикам за плату житловим підвідділам. При цьому орендарів зобов'язали проводити поточний ремонт приміщень, а оплату призначили в містах – грошима, а в селах – продуктами (наприклад, 75 пудів жита на рік)³⁴.

Широкі повноваження та безкарність одразу ж викликали зловживання владою на місцях. Наприклад, священика виселяли з житлового приміщення навіть якщо він з родиною замешкував лише одну кімнату з кухнею, а будинок забирали для потреб комнезаму під клуб або хату-читальню. Крім того, призначали торги для здачі в оренду колишніх церковних будинків навіть якщо приміщенням користувався священик. Якщо останній не міг взяти в оренду свій будинок з нових торгів, його виселяли, відшкодовуючи орендну плату за попередній період. А будинок передавався іншому бажуючому. Ставлення місцевої влади викликало потік скарг до різних радянських інстанцій. Наприклад, правління громади Миколаївської церкви села Комишни Миргородського повіту Полтавської губернії скаржилося до відділу управління губвиконкому на дії Жовтенського волосного виконкому. Останнім відношенням від 16. 10. 22 за № 1866 висунув вимогу сплатити за будинок із садибою (у селі церква з погостом, будинок церковнослужителя з садибою площею бл. 600 кв. сажнів) до 1 січня 1923 р. 96 руб. золотою валютою або хлібом вартістю за пуд у цінах до війни. Наступним відношенням 13. 11. 1922 за № 2326 наказав священикові з 1 січня 1923 р. виселитися з квартири, вважаючи будинок нецерковним³⁵. Інший типовий приклад. Диякон церкви села Війтівка Уманської волості та повіту Київської губернії Ф.Любанський скаржився наркомунвотделу УСРР на дії місцевого волвиконкому. Диякон уклав з останнім договір оренди на власний будинок («будинок диякона») в якому прожив 18 років. «Договір уклали 27 червня 1922 року терміном до 1 квітня 1923 р. Разом з будинком та надвірними будівлями Ф.Любанський отримав 0,5 десятини садиби та зобов'язався виконати ремонт будинку: поправити та пофарбувати дах, побілити зсередини та ззовні стіни тощо. Влітку 1922 р. ремонт вартістю 100 мільйонів було завершено. Комісія волвиконкому визнала його відповідним умовам договору. А 30 грудня 1922 р. сільвиконком та сількомнезам постановою № 1368/17 зобов'язали дяка виселитися у 5 денний термін, погрожуючи арештом та

звинувачуючи в контрреволюції. Це – всупереч квартирному закону, яким заборонялося виселяти в зимовий період, та договору з волвиконкомом»³⁶.

Такою ж складною ситуація була й у містах. В серпні 1929 р. з'явилася урядова постанова стосовно міського духовенства. Документ забороняв його представникам замешкувати державні чи муніципальні квартири, якщо сума річного прибутку перевищувала 3 000 крб. на рік, і вимагав негайного виконання³⁷. Внаслідок цього родини потрапляли у безвихідь. Приватний житловий сектор був обмежений, перенаселений і дорогий, а поселити в себе священнику родину мало хто наважувався. Населенню заборонялося надавати житло священнослужителям, а той, хто наважувався на це, зазнавали утисків та погроз з боку місцевої влади³⁸. Щоб хоч якось забезпечити існування дружини та дітей, духовенство нерідко йшло на фіктивні розлучення.

Страхування та податки

Згадана в попередньому сюжеті постанова була покликана ускладнити життя духовенства й у сфері соціального забезпечення. Його представників позбавили всіх видів державного страхування, у тому числі й права на безкоштовне лікування³⁹.

Крім цього все без винятку духовенство мусило сплачувати значні суми податків, які часто перевищували фактичний загальнорічний прибуток священника. Вищеназвана інструкція НКЮ та НКВС від 19 червня 1923 р. зобов'язала духовенство сплачувати єдиний сільськогосподарський податок.

За неучасть у виборах і невиконання військового обов'язку («служителі культу» як «лишенці» не мали виборчих прав і не служили в РСЧА) доводилося сплачувати особливий податок. Мінімальний розмір податку, наприклад, «за невиконання військового обов'язку» становив 50 % обсягу податку на прибуток, але не повинен був перевищувати 20 % загального прибутку платника. Отже, якщо податок на прибуток складав 81 % загального прибутку, то разом з військовим сума фіскальних платежів складала 101 % без урахування інших виплат.

Священнослужителів, які отримували за свою службу від громади «постійну винагороду», «робітничо-селянська» держава на підставі ст. 6 «Положення про державний прибутково-майновий податок» (листопад 1923 р.) класифікувала як осіб «вільних професій» і обкладала особливим прибутково-майновим податком⁴⁰. Крім того, Конституція УСРР (1927 р.) визначила духовенство як групу осіб нетрудових категорій. Відповідно у справі сплати комірного його прирівняли до осіб, що живуть на нетрудові прибутки, а це автоматично тягнуло за собою додаткові види дискримінації.

Крім фіксованих податків так званим «загальним порядком» держава встановлювала одноразові, наприклад – на користь голодуючих. Також для священників існувала трудова повинність, яка, за оцінкою Д.Поспеловського, від концтабору відрізнялась лише термінами та відсутністю конвою⁴¹.

Починаючи з 1929 р. сільське духівництво оподатковувалося повним податком на будь-яку ділянку землі, що використовувалася для ведення господарства і на цій підставі сплачувало «за квартиру» 10 % від вартості будинку на рік. Навіть у випадку, коли священик мешкав у будинку, який задовго до революції побудували разом із храмом на придбаній громадою землі та її коштом. Для порівняння – «трудовий людя» сплачував 1 % від вартості кам'яного і 2 % – дерев'яного будинку⁴².

На початку 1930-х років рівень оподаткування духівництва знову піднявся. А завдяки повній відсутності покарання зросли і масштаби адміністративних зловживань у сфері оподаткування священнослужителів. Як зазначалося у доповідній записці від 1 квітня 1930 р. Зінов'євського окрвиконкому до НКВС, обкладання «службовців культу» та релігійних громад в цілому різними видами податків – «улюблений метод боротьби з релігією на місцях». Адже «проведення культурно-освітньої роботи вимагає затрат енергії, краще накласти податок, невиконання якого тягне за собою суд, розірвання угоди на молитовню тощо»⁴³. Критерії нарахування податку відповідно також були довільними. Для ілюстрації наведемо один типовий приклад. Священик села Попружна Ставищанського району на Білоцерківщині скаржився до секретаріату ВУЦВК на дії районної податкової комісії. В 1928–1929 рр. він служив у селі Попружні і платив 96 руб. податку з господарства в «3 $\frac{3}{4}$ дес. землі, $\frac{1}{4}$ дес. садиби, хата, клуня, сарай, 1 коняка, 1 корова, 7 душ їдців»⁴⁴. Через духовний сан глави сім'ї 6 лютого 1930 р. її розкуркулили, господарство ліквідували, землю відібрали, родину вислали в Архангельську округу. Через п'ять місяців священика з сім'єю повернули назад, але працювати довелося в іншому селі. На 1930 р. Ставищанська райподаткова комісія оподаткувала його в 284 руб. з 1 $\frac{1}{2}$ га землі, про яку власник «не знав навіть де вона знаходиться». Попри те, що через розкуркулення і виселення священик не служив п'ять місяців, йому довелося сплатити ще 284 руб. «самообкладання» та 289 руб. культподатку. Наступного 1931 року комісія оподаткувала його з розрахунку 1,64 га землі, якою він також не користувався. З розпачем чоловік запитував: «Хіба посильно мені в цей час при 6 їдцях, не користуючись ні землею, ні садибою, ні хатою – заплатити податку з самообкладання, облігацій і ін. більше тисячі руб., тоді як я від общини одержую за рік всього 700 р. зо всіх, які не єсть, галузів прибутку, причому в 1928/29 рр. я платив податку 96 р. тоді, коли ще прибутки в мене були вищі, ... а в цьому 1931 р., коли прибутки зменшилися, бо земля узята і господарство ліквідовано, податку мені нараховано 283 р.90 коп. Податок і самообкладання я вніс повністю і вчасно, продавши чоботи і послідню одержу, і сім'я моя на зиму осталась боса і полуодіта. З 2-го серпня і по цей час [листопад 1931 р.] я заплатив Державі 750 р., а ще з мене требається 425 р. В добавок до цього 27.X.1931 р. сельрада прислала сповіщення на 1,5 центнера кабана і на 2 центнера худоби. Де ж я міг взяти кабана і худоби, коли в мене нема землі, садиби, хати, а купити на гроші це м'ясо – це тож треба около 400 р., то хіба ж я

можу заплатити в Державу 1 500 р. за своє священство?»⁴⁵. Після виклику до сільради уповноважений райвиконкому описав майно священника: «2 подушки, 1 рядно, 2 скатерки старих, черевики старі» і взяв підписку про внесення необхідної кількості м'яса у п'ятиденний термін⁴⁶.

Загалом, з прискорення темпів колективізації сплата різноманітних податків та виконання «твердих завдань» стали чи не найбільшою проблемою повсякденного життя духовенства загалом та православного зокрема. Особливо посилювалися побори в період голоду 1932–1933 рр. коли духівництво було позбавлене землі, господарства, ремісничого інструменту та практично всього особистого майна. В цьому неважко переконатися, ознайомившись із витягом з обіжника НКФ № 1000/34 від 2.03.1931 «Про порядок оподаткування молитовних будинків та служників культу» в тій частині, що регламентувала оподаткування священнослужителів. «п.11. Оподаткування господарств служників культу сільськогосподарським податком: а) визначаючи прибутковість господарств служників культу, не можна прибутки від сільського господарства збільшувати більш ніж на 100 %, порівнюючи з прибутком, вирахованим за нормами, що їх встановлено для трудових господарств; б) коли кількість прибуткових джерел від сільського господарства не збільшилася, оклад сільгосподатку зі служників культу не повинен перевищувати оклад того ж податку на 1928/29 р. більш ніж на 75 %. п.12. При оподаткування служників культу прибутковим податком за прибутки, одержані від справлення цього культу – сума вирахованого податку не повинна перевищувати оклад прибуткового податку 1928/29 р. більш як на 75 %. п.13. В разі притягнення служників культу до участі в самообкладанні, платежі з самообкладання не повинні перевищувати 100 % сільськогосподарського чи від прибуткового податку...»⁴⁷.

Місцеве керівництво за десять років радянської влади в Україні навчилося швидко та ретельно виконувати вказівки. Але в голодні роки, коли часто визначення максимального обсягу натурального податку (м'ясозаготівлі та інші види продовольства) віддавалося на розсуд місцевих партійців, вони не завжди могли з'ясувати у вищій інстанції межі повноважень. Наприклад, інспектор культів київського окрвиконкому Дрекслер 2.02.1933 р. звернувся до ВУЦВК з таємним офіційним повідомленням про обкладання «служників культу» та їхніх родин, які не мають свого господарства, «натурою» – м'ясом, зерном, птицею, яйцями і примусове стягнення безповоротних внесків (*т. зв. цільового паю* – *Авт.*) до споживчої кооперації⁴⁸. Відповіді не отримав. Коротенькою ремарочкою відгукнувся на особистий лист Дрекслера його безпосередній начальник – інспектор культів при секретаріаті ВУЦВК Г. Катунін. Він порадив «в цій справі керуватися інструкціями та постановами окрвиконкому»⁴⁹.

Безкарні «ініціативи» низових партійців перетворили існування священників та їхніх родин, без перебільшення, на пекло. Так, благочинний сьомої округи протоієрей М. Мисенко 7 червня 1932 р. скаржився до Чугуївського вікарного управління: «Щодня тягають мене до сільради та ображають, доводять до

втрати свідомості; я прошу в Бога смерті, бо жити на світі неможливо. Якщо вже смерті, то швидкої, бо за таких обставин можна збожеволіти: давай гроші, давай гроші, давай гроші...»⁵⁰.

За несплату податку священників засуджували до позбавлення волі в «поправно-трудовах установах» на підставі звинувачень в агітації проти радянської влади. Як це зробили зі священником с. Мартинівка Охтирського району О.Зографським. Хворого шестидесятирічного панотця, який прослужив на парафії тридцять п'ять з половиною років, Охтирський нарсуд 1932 р. позбавив волі на 2 роки з обмеженням на три роки права мешкати на території колишніх Харківської, Сумської, Полтавської округ та ураженням в правах на 5 років. Його провина полягала в тому, що не зміг «на вимогу мартинівської сільради протягом однієї доби сплатити одномоментного (единовременного) податку в розмірі 236 руб. 45 к. та 280 руб. на придбання облігацій. Сплатити не міг, позичити теж – 516 руб. 45 коп. – річний прибуток і фінінспекція призначила одноразовий податок – 50–60 руб.»⁵¹. Після засудження багатьох священників, відірвавши від домівок, висилали відбувати покарання у віддалені місця, а їхні сім'ї, що «склалися з трьох-п'яти душ, залишалися зовсім кинуті напризволяще, голодні, змушені жити випадковими жертвами»⁵². Доведені до відчаю грабунком, члени священничих родин часто накладали на себе руки. Так, дружина священника Готаринова Сумської округи після опису через «несплату податку» сімейного майна отруїлася⁵³.

Окремим видом непрямого державного податку, на нашу думку, слід вважати і примусову передплату радянської преси: газет «Комуніст», «Вісті ВУЦВК» (Харків); «Правда», «Известия ВЦІК» (Москва); та журналів: «Религия и наука», «Атеист» тощо⁵⁴.

Адміністративне заслання

Поряд із непомірним оподаткуванням, встановленням нереальних термінів сплати податку та свавіллям представників місцевої влади звичним явищем повсякденного життя духівництва стали адміністративні заслання. Широке застосування цього різновиду державного терору для ліквідації духовного стану започаткував ВУЦВК постановою від 6 вересня 1922 р. «з метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів». Вказана постанова дублювала російський декрет «Про адміністративне заслання» від 10 серпня 1922 р., яке здійснювали з України на територію РСФРР терміном до трьох років та проводили за узгодженням з президією ВУЦВК та ВЦВК⁵⁵. Порядок адмінзаслання уточнювала інструкція НКВС УСРР від 5 листопада 1922 р. Справи розглядала Особлива комісія при НКВС, яка складалася з представників НКЮ та НКВС на чолі з головою наркомату.

Очевидно, багато панотців, критикуючи заходи радянської влади з церковного амвона, відверто називали речі своїми іменами. Спектр проповідей був широким: від молитов за «полеглих у боротьбі з супостатами» та «невинно закатованих

більшовиками жертв» у 1920-х роках до рішучого засудження суцільної колективізації та хлібозаготівель на початку 1930-х. Тому, «в зв'язку з НЕПом» НКВС 5.10.1923 р. (циркуляр № 390) запровадив нову редакцію договору на користування храмами та богослужбовим майном⁵⁶ (насмілимося стверджувати, що й з огляду на затвердження XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. політики коренізації також). Від попередньої редакції 1921 р. документ відрізнявся кількома пунктами. «Не допускати: а) політичних зібрань, ворожих до радянської влади; б) роздачу, продаж, зберігання книг, брошур, листівок та різної літератури, спрямованої проти радянської влади; в) виголошення проповідей та промов, ворожих до радянської влади та її окремих представників»⁵⁷. Документ став формально-юридичною підставою для фактичного переростання репресій проти духовенства в терор. Виконавчим органом стала судова комісія Об'єднаного держполітупарвління. Створена 1923 р. (працювала до 1934 р. включно), комісія отримала право застосовувати всі види покарання за «контрреволюційні виступи» й лише за півроку діяльності провела 231 судовий процес за сфабрикованими під час вилучення церковних цінностей справами. На лаві підсудних опинилося 732 представника духовного стану, багатьом з яких винесли смертні вироки⁵⁸.

Проте, незважаючи на терор, частина священства продовжувала активно виявляти свою пастирську та громадянську позицію. Так, як протоієрей Топильський з Кривого Рогу, котрий у 1925 р. під час проповідей різко критикував заходи радянської влади на селі та закликав створювати «Селянську спілку» для захисту інтересів селян⁵⁹. Інший душпастир, захищаючи гідність парафіян та свою власну, відповів голові сільради: «Погрози мене не страшать, оскільки священником я служу за переконанням, а тому не боюсь навіть самої смерті»⁶⁰.

Відверте несприйняття радянської влади частиною духовенства, певна конкуренція в галузі українізації і коренізації з боку автокефального руху та підготовка до суцільної колективізації в українському селі спонукали більшовиків посилити державний терор. До Кримінального кодексу в редакції 1927 р. включили відповідну норму закону. Стаття 54¹⁰ передбачала відповідальність за пропаганду та агітацію, що закликала до підриву або повалення радянської влади; вчинення окремих контрреволюційних злочинів; розповсюдження виготовлення або зберігання літератури такого ж змісту⁶¹. На підставі цього документу багатьох священників позбавляли волі за здійснення релігійних треб, які вони мусили щоденно виконувати переважно в оселях парафіян, поза стінами закритих по селах храмів⁶².

З 1929 р. – за звинуваченнями «в пропаганді та агітації проти колективізації», «антирадянську агітацію» або несплату податків (часто за попередника) духовну особу, незалежно від віку, могли позбавити волі загалом до десяти років (5 років в'язниці та 3–5 років адмінзаслання)⁶³. Такі вироки лише в лютому 1931 р. в Одесі винесли більш ніж 30 священникам⁶⁴. Парафіяни часто не погоджувалися з таким станом речей й намагалися захистити свого пастиря. Так, коли в липні 1929 р. заарештували священника села Березівка Криворізької

округи «колишнього петлюрівця» Колоса за засудження політики хлібозаготівель, близько трьохсот парафіян піднялися на його захист. На імпровізованому мітингу біля сільради лунали заклики до повстання⁶⁵. В таких випадках священників арештовували разом із селянами. Доля цих в'язнів була трагічною. Ось типовий приклад. П'ятидесятидворічний священник І.Ізмайлов був засуджений до 5 р. позбавлення волі і 5 р. заслання за ч. 2 ст. 54¹⁰. Він відбув половину терміну в полтавському ДОПРі, щоденно працюючи на різних роботах без вихідних та платні (носив цеглу, землю, а взимку був при амбулаторії фельдшером). Потрапив туди здоровою людиною, а під час відбування покарання лікар виявив у нього міокардит і емфізему легень, потім – туберкульоз колінного суглоба. Проте його численні прохання про умовно-дострокове звільнення (на підставі наявності однієї з вказаних священником хвороб, згідно ст. 173 КПК редакції 1927 р.) чи бодай відтермінування покарання залишилися без задоволення. «Дозорча комісія» розглянула його справу, та відмовила у достроковому звільненні як «колишньому служителю релігійного культу»⁶⁶. Не вплинуло на долю священника й звернення (від 22.04.1932 р.) до архієпископа Полтавського та Кременчуцького Сергія: панотець, як і сотні його колег, загинув в ув'язненні. Після завершення суцільної колективізації репресії посилювалися. 1935 р. арешти священнослужителів набули масового характеру.

Зречення сану

Реалії повсякденного життя – від всеохоплюючого державного терору; утисків економічного характеру; обмеження політичних прав і свобод; матеріальної скрути; забезпечення фізичного виживання; небезпеки маргіналізації і до проблем із визначенням національної та конфесійної ідентичності в умовах комуністичної модернізації – рано чи пізно примушували духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зрікатися духовного сану. Для глибоко віруючих людей це було непросте рішення. Адже збереження вірності своєму покликанню до кінця життя було обов'язком клірика. Сьоме правило Халкідонського собору загрожувало анафемою тому, хто полишив служіння перед вівтарем Господнім. У дореволюційній Росії синодальним указом від 1831 р. дозволялося знімати сан лише у виняткових випадках⁶⁷. Але в умовах комуністичної модернізації ситуація була винятковою загалом. Тому зречення сану стало практично масовим явищем. За роки революції до такого кроку вдалися 45 тис. духовних осіб⁶⁸. Ті, хто наважувався на такий крок, мусли подавати відповідну заяву до ВУЦВК і друкувати оголошення в місцевій пресі. Ці заяви одразу почали широко використовувати в антирелігійній пропаганді. З цією ж метою з 1923 р. бажаючих після складення сану приймали на роботу до радянських установ або залучали до антирелігійної діяльності як людей, що добре знали настрої і спосіб мислення селянства⁶⁹. Набирати обертів кампанія почала з кінця 1924 р. А в листопаді 1925 р. ВУЦВК та РНК УРСР прийняли рішення про повернення «зреченцям» політичних прав

за умови наявності у них довідки про те, що останні займаються «суспільно-корисною працею». За підрахунками упорядників Мартирології українських церков на першу половину 1925 р. зреклися сану 625 осіб; протягом 1927/28 рр. – 179; 1928/29 – 439; 1929/30 – близько 2000 осіб⁷⁰.

Але зречення сану не давало жодних гарантій, що колишній священик зможе стати повноцінною інтегральною частиною суспільства. Навіть позбувшись принизливого статусу «суспільного паразита», такі священики чи дякони все одно опинялися у стані риби, викинутої на пісок. Позбавлені помешкання, землі, реманенту, особистих заощаджень, а нерідко й практично всього особистого майна, вийшовши зі складу осіб духовного стану, вони, опинившись перед перспективою повної матеріальної незабезпеченості та суспільної ізоляції, – нерідко поверталися до попереднього статусу.

Станом на 1 квітня 1936 р. на території радянської України з 4 487 незакритих молитовних будинків діяли тільки 1 116 (з 12 380, які існували до революції), 2 111 осіб духовенства (очевидно, білого) та не залишилося жодного архієрея⁷¹. До 1939 р. організаційна структура Російської православної церкви та інших православних конфесій була практично розгромлена.

¹ Гелнер Е. Нації і націоналізм. Націоналізм: Пер. з англ. – К., 2003. – С.71.

² Шлеман А., протоієрей. Исторический путь православия. – Париж, 1989. – С.470.

³ Мається на увазі показовий суд над архієпископом Катеринославським Агапітом (Вишневським), що відбувся у листопаді 1919 р. Див.: Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність в 1917–1921 рр. та участь в ній єпископів-українців // Науковий збірник молодих вчених і аспірантів Інституту археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського. – Вип.2. – К., 1999. – С.336.

⁴ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 13. – К., 2005. – С.12.

⁵ Докладніше див.: Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 14. – К., 2005. – С.271.

⁶ Енциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «*Regum novarum*» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики Его Святейшества папы Римского 1891, 1981, 1991 гг.: о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К., 1993. – С.74. Молитовник. – Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1998. – 3-е вид. – С.418.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.72. – Ч.1. – Арк.55–57-зв., 191-зв.–192-зв.

⁸ ЗУ УРСР. – 1919. – № 3. – Арт.37; Отделение церкви от государства и школы от церкви: Сб. декретов, инструкций, и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/отдела культот при НКВД УССР / Под общ. ред. Н.А.Черлунчакевича. – Харьков, 1926. – С.1–2.

⁹ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – С.1–2.

¹⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – К., Львів, Дрогобич, 2006. – С.138.

-
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1094 – Арк.25–35-зв.
- ¹² Там само. – Спр.1091. – Арк.53.
- ¹³ Там само. – Спр.2182. – Арк.60.
- ¹⁴ *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. – С.27, 42.
- ¹⁵ Там само. – С.135–136.
- ¹⁶ Виписка з наказу № 104 відділу управління по адмінвідділу Волинського губернського та окружного виконкому від 6.11.1922 р. // ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2186. – Арк.78.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.190. – Арк.51–51-зв.
- ¹⁸ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк.64.
- ¹⁹ Там само. – Спр.2189. – Арк.194.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.12.–Арк.5.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2189. – Арк.194.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ *Гидулянов П.В.* Отделение церкви от государства: Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций и циркуляров и т. д. с разъяснениями V отдела НКЮста РСФСР / Под ред. П.А.Красикова. – Изд. 2-е. – М., 1924. – С.163.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк.135; Вестник Советской Юстиции. – Харьков, 1922. – № 5–7; Бюлетень НКЮ. – 1922.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2186. – Арк.82.
- ²⁹ Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1216. – Арк.121.
- ³⁰ ЗУ УСРР. – 1922. – № 49. – Арт.729.
- ³¹ Криворіжжя: більшовизм проти православ'я (1920–1930): Зб. док. і матеріалів. – Кривий Ріг, 2005. – С.34.
- ³² *Славута Г.* Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С.249.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.38.
- ³⁴ Там само. – Спр.2186. – Арк.7.
- ³⁵ Там само. – Спр.1085. – Арк.341.
- ³⁶ Там само. – Спр.2189. – Арк.24.
- ³⁷ *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М., 1996. – С.270.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.179. – Арк.269.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Гидулянов П.В.* Отделение церкви от государства. – С. 158.
- ⁴¹ *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – С.269.
- ⁴² Там само. – С.269–270.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.178. – Арк.24.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.179. – Арк.30.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.37–37-зв.

-
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.118. – Арк.47–48.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.128. – Арк.103.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.101, 102.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.7. – Спр.177. – Арк.30.
- ⁵¹ Там само. – Арк.91–92.
- ⁵² Там само. – Оп.6. – Спр.218. – Арк.144, 254.
- ⁵³ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. – К., 1999. – С.265.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк.125.
- ⁵⁵ ЗУ УСРР. – 1922. – № 39. – Арт.586.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2183. – Арк.237.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ *Цытин В., протоиерей.* История Русской православной церкви 1917–1990. – М., 1997. – С.90.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2318. – Арк.9.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.171. – Арк.22.
- ⁶¹ Кримінальний кодекс Української СРР 1927 р. Особлива частина // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т.Маляренка – К., 1997. – С.24.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.171. – Арк.83–84.
- ⁶³ *Форостюк О.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941. – Луганськ, 2000. – С.131.
- ⁶⁴ *Киридон А.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – С.254.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2994. – Арк.160.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.171. – Арк.83.
- ⁶⁷ *Цытин В., протоиерей.* Церковное право: Курс лекций. – М., 1994. – С.172.
- ⁶⁸ *Киридон А.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – С.251.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.11; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.13.
- ⁷⁰ Мартирологія Українських церков: У 4-х томах. – Т.1. – Торонто, Балтимор, 1987. – С.1031.
- ⁷¹ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С.238.